İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 7, Nisan 2006, s. 529-540

Şâkir el-Hanbelî / Hanbelîzâde Muhammed Şâkir (1876–1958) ve *Fıkıh Usûlü* Adlı Eseri

Hadi SOFUOĞLU *

GİRİŞ**

İslâm tarihi boyunca, nassları doğru bir şekilde anlama ve yorumlama çabalarını bir prensibe bağlayıp sistematize eden "*usûl*" kitapları, yaklaşık ikinci hicrî asırdan itibaren hemen hemen her dönemde yazıla gelmiştir. Şüphesiz *Fıkıh Usûlü*, İslâmî ilimler arasında, bu bilme, anlama ve yorumlama ameliyelerinin en önemlilerinden biri olan *Fıkıh* ilminin temellerini, esaslarını oluşturmaktadır. Bu alanda da tarih boyunca birçok eser yazıldığını görmekteyiz. İşte bu eserlerden biri de Suriyeli, hukukçu ve devlet adamı olan, *Şâkir el-Hanbelî* tarafından kaleme alınan *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî* adlı eserdir. Modern dönemlerde (20.yüzyılın ilk yarısında) fıkıh usûlü alanında yapılmış önemli teliflerden biri olan eser, Mustafa Yıldırım tarafından "*Fıkıh Usûlü*" adıyla Türkçeye kazandırılmıştır.[1] Burada *Şâkir el-Hanbelî*'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra adı geçen eseri üzerinde durulacaktır.

I. ŞÂKİR el-HANBELÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

A. Hayatı

1876 (h.1293) yılında Şam'da dünyaya gelen Şâkir el-Hanbelî, o zamanlar Osmanlı Devleti'nin Suriye vilâyetine bağlı Selîmiye Kazâsı kadılarından *Muhammed Râgıb Efendi*'nin oğludur. Tahsil hayatına ilk olarak Şam Rüşdiyesi ile başlamıştır. Burayı bitirdikten sonra İstanbul'a gelen Şâkir el-Hanbelî, Mekteb-i Mülkiyye'nin idâdî kısmına kaydolmuştur. Nihâyet bu mektebin yüksek kısmından da 1898 Ağustos'unda mezun olmuştur. Devrin önemli sîmâlarında Mehmed Zihni Efendi de Mekteb-i Mülkiyye'nin o dönemki hocaları arasında yer almaktadır.

Aynı yılın Eylül ayında Suriye vilâyeti maiyyet memurluğu ile göreve başlayan Şâkir el-Hanbelî; daha sonra Şam İdâdîsi'nde iktisat/ekonomi muallimliği ve Suriye vilâyetindeki Meclis-i İdâre-i Vilâyet'de sorgu hâkimliği görevini yürütmüştür.

* Arş.Gör. Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı. hadi.sofuoglu@deu.edu.tr

** Şâkir el-Hanbelî'nin resmi için http://www.alatassi.net/galery/85.jpg internet adresine bakabilirsiniz.

[1] Şâkir Hanbelî, ***Fıkıh Usûlü***, çev. Mustafa Yıldırım, İzmir İlahiyat Vakfı yay., İzmir 2006. (Bundan sonraki atıflarda "***Fıkıh Usûlü***" şeklinde kullanılacaktır.)

1902 ve 1912 yılları arasında Zebdânî, Harran, Bîlân, Birecik, Aclûn ve Kuneytıra gibi kazalarda kaymakamlık görevini yürüten Şâkir el-Hanbelî, Mayıs 1912'de kaymakamlık görevinden açığa alınmıştır. Bunun üzerine İstanbul'a gelmiş ve ayan üyesi Abdülhamîd ez-Zehrâvî ile birlikte *el-Hadâre* ve *el-Kalem* gazetelerini çıkarmış; *el-Âsıme* gazetesinde de editörlük yapmıştır.

Şâkir el-Hanbelî 1914 Eylül'ünde Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi Arapça öğretmenliğine tayin edilmiş; aynı yılın Aralık ayında ise Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti bünyesindeki Müessesât-ı İlmiye-i Vakfiye (Bilimsel Vakıf Müesseseleri)[2] Şubesi müdürlüğüne getirilmiştir. Bir yıla yakın bir süre bu görevi ifâ ettikten sonra Kasım 1915'te Akkâ'ya mutasarrıf olarak gönderilmiştir. Yaklaşık bir yıl da burada görev yaptıktan sonra 1916 yılının Eylül ayında Hama mutasarrıflığına nakledilmiştir. Buradaki görevini Aralık 1916'ya devam ettirmiş; bu tarihte Hama mutasarrıflığından azledilmiştir. Bir süre Şam'da avukatlık yaptıktan sonra Mayıs 1918'de Suriye vilâyeti istatistik komisyonu reisi olmuştur. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının akabinde Suriye'nin bağımsızlığının ilân edilmesi üzerine Aralık 1918'de Şam'da Emîr Faysal'ın başkanlığında kurulan hükümet döneminde posta idaresi genel müdürlüğüne, Eylül 1919'da Dâhiliye Vezâreti Teftiş Heyeti başkanlığına, Aralık 1919'da Şam merkez mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Nisan 1920'de Şam'da kurulan Hukuk Fakültesi'nde hukuk dersleri vermiş; aynı fakültede Eylül 1922'den itibaren arazi ve vakıf hukuku dersleri okutmuştur. Nisan 1924'te Suriye Millet Meclisi'ne Şam milletvekili olarak girmiş ve meclis ikinci başkanlığına seçilmiştir. 1926'da Maarif, 1930'da Adliye vezirliğine getirilen Şâkir el-Hanbelî; Temmuz 1936'da emekliye ayrılmış ve 21 Temmuz 1958 tarihinde Şam'da vefat etmiştir. Anadili olan Arapçadan başka Türkçe, Farsça ve Fransızca bilmektedir.[3]

B. Eserleri

1. Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî: Bizim burada tanıtmaya çalışacağımız eserdir; birkaç baskısı vardır. Matbaatü'l-câmiati's-Sûriyye, Şam 1368/1948; el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke 1423/2002; Güven Matbaacılık, İstanbul ty.

2. Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı Arabî: Sarf Kısmı (İstanbul 1329).

3. Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı Arabî: Nahiv Kısmı (İstanbul 1329).

4. Telhîşü't-târîhi'l-'Osmânî el-musavver (Dımaşk 1331).

5. Mûcez fî ahkâmi'l-evkâf (Dımaşk 1929).

6. Musavver Telhîsü't-târîhi'l-Osmânî (İstanbul 1329/1913)[4]

Ayrıca *Ahkâmü'l-evkâf*, *el-Hukûku'l-esâsiyye*, *el-Hukûku'l-idariyye*, *Ahkâmü'l-arâzî* (*ve'l-emvâli'l-menkûle*) adlı eserleri de bulunan Muhammed Şâkir el-Hanbelî,

---

[2] Ali Çankaya, ***Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler***, Ankara 1968-1969, III, 766.
[3] Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, ***"Muhammed Şakir, Hanbelîzâde"***, DİA, XXX, 573; Ömer Rıza Kehhâle, ***Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye***, Dımaşk 1376/1957, XIII, 392; Hayreddîn ez-Zirikli, ***el-A'lâm: Kâmûsu terâcim***, Kâhire 1373/1954, VI, 157.
[4] Ali Çankaya, ***a.g.e.,*** III, 766.

ceza kanunu ile (***Kânûnü'l-cezâ'il-cedîd***, İstanbul 1328) hukuk muhakemeleri usulü kanununu (***Kânunu usûli muhâkemâti'l-hukûkiyye***, İstanbul 1328) Türkçeden Arapçaya tercüme etmiştir.[5]

II. "*FIKIH USÛLÜ*" ADLI ESERİ

Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, asıl adı "*Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*" olan ve Mustafa Yıldırım tarafından Türkçeye tercüme edilen eser bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Eserin yazılış amacı, müellifinin ifadesine göre, Fıkıh Usulü ilminin çok karışık ve âdeta bir bilmece haline gelmesidir. Bu sebeple o, böyle bir eser yazmaya karar vermiş ve Fıkıh Usûlü ilmini öğrenciler için kolaylaştırmak istemiştir. Kendisini kapalı ve karışık olmayan bir üslûp, basit ve akıcı bir ifade ile dersini anlatmaya çalışan bir hoca yerine koyduğunu belirtmektedir. Kitabını âlimler için değil, parlak İslâm şeriatının hedeflerini ve âlimlerin keskin zekâlarıyla ortaya koydukları prensipleri anlamak isteyen talebeler için yazdığını söyler.[6] Öğrenciliği esnasında bu dersi okurken çektiği sıkıntıları, bundan sonraki öğrencilerin çekmesini istememektedir. Önsözünde, Şâkir el-Hanbelî, İstanbul'da Mülkiye mektebinde Fıkıh Usûlü dersini Mehmet Zihni Efendi'den alırken, dersi anlama noktasında karşılaştığı zorlukları şu şekilde ifade etmektedir:

"Okuldan, bu ilmin kurallarının anlaşılmasını ve derinliğine nüfuz edilmesini kolayca mümkün kılacak şekilde tahsil edilmesi ve sonunda, talebelerin bu ilmi sıkıntısız ve meşakkatsiz olarak kolayca anlayabilecekleri bir ders kitabını insanlara sunabilme özlemiyle mezun oldum. Çünkü, ben de diğer talebeler gibi, merhûm hocamız Zihni Efendi'nin bize anlattığı dersleri anlayamamaktan şikâyetçiydim. Zira o, bu ilmin zirvesinde olmasına rağmen konuyu iyi açıklayamıyor ve bu ilimle ilgili kavramları talebelerin zihnine kolayca aktaramıyordu. Biz de onun derslerinde sıkılıyor ve bu ilmi bir bilmece ve bulmaca gibi görüyorduk. Düşüncelerimizi onu çözmeye ve anlamaya zorluyor, fakat hocanın motamot metne bağlı kalması ve ondan bir kıl kadar sapmaması sebebiyle bir sonuç alamıyorduk. Böylece bu ilmin kavramları, ancak aklî ve naklî ilimlerde derin bilgi sahibi olanların anlayabileceği kapalı terimler olarak, kalın perdeler arkasında gizli kalıyordu."[7]

Böylece Fıkıh Usûlünü kolay anlaşılır bir hale sokmak isteyen Şâkir el-Hanbelî ayrıca, muhtemelen İslâm hukûkunun Roma hukukundan etkilenip etkilenmediği meselesi üzerinde yapılan tartışmalara bir cevap olması amacıyla da eserini kaleme almıştır. Böylelikle, bazılarının iddia ettiği gibi, bu hukukun prensiplerinin Roma hukukundan alınmış olmadığını, bilakis orijinal bir metotla Kitap ve Sünnetten çıkarıldığını ispata yönelik bir tavır sergilemiştir. Bu savunmacı psikolojiyi hem bizzat kendisinin ifadesinde[8] hem de kitabın satır aralarında görmek mümkündür.

***

[5] M. Kâmil Yaşaroğlu, ***a.g.m.,*** DİA, XXX, 573.
[6] ***Fıkıh Usûlü***, s. 25.
[7] ***Fıkıh Usûlü***, s. 23.
[8] ***Fıkıh Usûlü***, s. 25.

Şâkir el-Hanbelî kitabın giriş bölümünde, *İslam Hukûkunun Amaçları ve Esnekliği* genel başlığı altında İslâm hukûkunun insanların yararı için vaz' olunduğunu belirtir. Her ne kadar aralarında Fahru'r-Râzî'nin de bulunduğu bir grubun, Allah'ın her şeyden müstağnî olup mülkünde ve yarattıklarında dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahip olduğu gerekçesiyle, şer'î hükümlerin kesinlikle bir gerekçeye dayandırılamayacağını söyleseler de Mutezilîler de dahil olmak üzere diğer çoğunluğun, şer'î hükümlerin kulların yararını[9] gözetme gerekçesine dayandığı görüşündedirler. Şâkir el-Hanbelî de ikinci görüşe katılarak "*Fıkıh Usûlü ilminin amacı, şer'î hükümlerin illetlerini ortaya çıkarmaktır*" [10], der.

İslâm hukûkunun temelde dört kaynağı (Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas)[11] olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra hüküm çıkarma konusunda müçtehidin yararlandığı başka kaynaklar da vardır. Bunlar; istihsan, mesâlih-i mürsele, ıstıslah, teâmül, örf ve âdettir. "*Bu sayılanlar, müstakil kaynaklar olmayıp, çoğu kıyas ve icmâ'a dayanmaktadır*"[12], der. İşte yasamanın bu kaynaklarla sınırlandırılmış olması sebebiyle, İslâm hukukunun donmuş olduğunu ve toplumsal gelişmelere ayak uydurmaya elverişli olmadığını ileri süren zevâta karşı o, "*Bu iddialar, vehimli kişilerin hüküm çıkarma yollarını gereği gibi anlayamamalarından kaynaklanan bir kuruntudan ibarettir*"[13] der. Ona göre Fıkıh Usûlü ilmini hakkıyla bilen bir kişi için dar kaynaklar arasına sıkışma gibi bir durum söz konusu değildir. Burada Şâkir el-Hanbelî bir öz eleştiride bulunarak usûlcülerin bu ilmi karışık ve anlaşılmaz kıldıklarını ifade eder. Bu bağlamda o, "*Ne yazık ki usûl âlimleri, koydukları kâideleri kapalı ve anlaşılmaz duvarlarla kuşatmışlardır ki, maksatlarını müslüman Arapların dahi anlaması mümkün değildir. Araplara dahi anlaşılmaz gelen bu ilmin, bu konuda hiç bir ilgisi ve hazırlığı bulunmayan yabancılara zor gelmesi gâyet tabiîdir*"[14] der. Böylece giriş bölümünde Şâkir el-Hanbelî, İslâm hukûku kaynakları üzerinde kısaca durarak her birinin yasama faaliyetine ne gibi açılımlar kazandırdığını açıklar.

Giriş bölümünün son kısmında "*İslam Hukuk Usûlü*" başlığı altında Fıkıh Usûlü'nün tanımı, konusu, doğuşu, gelişmesi, gayesi, faydası ve yararlandığı ilimler üzerinde durur.

Fıkıh Usûlü'nü, *"şer'î hükümleri, tafsîlî delillerden çıkarmaya yarayan kâidelerdir"*[15] şeklinde tanımlayarak konuya giriş yapar. Tarifin tahlilini yaptıktan sonra bir de Fıkıh Usûlü'nün ıstılâhî tanımı üzerinde durur. Terim olarak Fıkıh Usûlü "*Şer'î amelî hükümleri tafsılî delillerden çıkararak bilmektir"* der. Bu tarife bir dipnot düşerek tanımın, mukallidin bilgisini kapsamadığını belirtir. "*Zira 'bilmek'ten maksat, hükümlerin tamamını kavramak, bellemek değil, bu konuda meleke kazanmaktır*", der. Dolayısıyla fakihin bazı hükümleri bilmemesi normaldir; İmam Malik'e kırk

[9] Bu yararlar; zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât'tır. Bkz. ***Fıkıh Usûlü***, s. 27-29.
[10] ***Fıkıh Usûlü***, s. 27.
[11] Müellif başka bir yerde icmâ ve kıyasın müstakil birer delil olmadığını, bunların Kitap ve Sünnet'e dayandığını ifade eder. Bkz. ***Fıkıh Usûlü***, s. 273.
[12] ***Fıkıh Usûlü***, s. 28.
[13] ***Fıkıh Usûlü***, s. 29–30.
[14] ***Fıkıh Usûlü***, s. 30.
[15] ***Fıkıh Usûlü***, s. 45.

mesele sorulduğu ve bunların otuz altısına "bilmiyorum" diye cevap verdiğini rivâyet eder.[16]

Fıkıh Usûlü'nün konusunu, "*hükümleri ispat etme yönünden sem'î delillerdir*"[17] şeklinde açıklar. Yani, "*fıkıh usûlünün konusu delillerdir*" dendiğinde, bundan delillerin bizzat kendisini değil, zaman zaman o delillere ârız olan zâtî arazların kastedildiğini belirtir. Çünkü delilin kendisi, varlığı kesin olarak onaylanmış (müsellemu's-sübût) sayıldığını; meselâ, Kur'an-ı Kerim, bir mucize ve delil olma vasfının kesin olduğunu belirtir. Dolayısıyla "*Fıkıh Usûlü ilmi, delilin kendisini araştırmaz, ancak âmm, hâs, müşterek, müevvel, hakikat ve mecaz gibi ona ârız olan hususları araştırır*"[18], der.

Fıkıh Usûlü'nün tarihi gelişimi üzerinde durduktan sonra Şâkir el-Hanbelî, Usûl ilminin amacı ve faydası üzerinde durur. Bu ilmin gayesini "*delillerden hüküm çıkarabilmeye imkan sağlamaktır*"[19] şeklinde açıklar. Muhammed Hudarî Bek'den Fıkıh Usûlü'nün gayesi ve amacı hakkında uzunca bir alıntı[20] yaparak bu ilmin bütün idareci ve hukuk adamları için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu belirtir.[21]

Fıkıh Usûlü'nün yararlandığı ilim dalları olarak öncelikle Arapçayı daha sonra Mantık ilmini ve son olarak da her hangi bir konuyu ispat için Kelâm ilmini zikreder.[22] Her ne kadar bu ilim başka ilimlere dayansa da, onun bağımsız bir ilim dalı olduğunu savunur.

***

Birinci bölümde Şâkir el-Hanbelî, şer'î deliller üzerinde durur. Şer'î deliller Kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas olmak üzere dörttür. Ona göre delillerin bu dört şeye ait kılınmış olmasının izahı şudur: Mükellef hakkındaki delil, ya Allah'tan ya da başkasındandır. Şâyet Allah'tan ise, o delil Kitap'tır. Başkasından ise, bu ya peygamberden ya da onun dışındakilerdendir. Peygamberden olduğu takdirde, bu delil sünnettir. Eğer peygamber dışında birinden ise, iki durum söz konusudur; üzerinde ittifak edilen görüşler, icmâ'; ittifak edilmeyenleri ise kıyastır.[23] Bu dört delil, bunların dışında kalan diğer deliller için mesnet teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu asli deliller üzerine inşâ edilen diğer deliller, fer'î delillerdir.

Şâkir el-Hanbelî Kitap'ı (Kur'ân-ı Kerîm'i) şu şekilde tanımlar: "*Sözlük olarak Kitap, yazılmış olan şeye verilmiş bir isimdir. Bir İslâm hukuk terimi olarak ise; Allah'ın Rasulü Muhammed'e indirilmiş, mushaflarda yazılı, Peygamber'den bize kadar şeksiz şüphesiz mütevâtir olarak nakledilmiş olan kitaptır.*"[24] Bu tarif içine nelerin girdiği ve nelerin de bu tarifin dışında kaldığı konusunda bir tahlil ça-

---

[16] ***Fıkıh Usûlü***, s. 45.
[17] ***Fıkıh Usûlü***, s. 47.
[18] ***Fıkıh Usûlü***, s. 47.
[19] ***Fıkıh Usûlü***, s. 49.
[20] Muhammed Hudarî Bek, ***Usûlü'l-fıkh***, Mısır 1969, s. 17.
[21] ***Fıkıh Usûlü***, s. 50-52.
[22] ***Fıkıh Usûlü***, s. 52.
[23] ***Fıkıh Usûlü***, s. 57.
[24] ***Fıkıh Usûlü***, s. 63.

lışması yaptıktan sonra müellif, "*Kur'an Nazmının Kısımları*" başlığı altında Kur'an nazmını, şer'î hükümlere delâleti bakımından, şu şekilde tasnif eder:

1- Manaya vaz' oluşu bakımından

a- Hâs

b- Âm

c- Müşterek

d- Müevvel

2- Manaya delâleti bakımından

a- Manası açık olanlar:

aa- Zâhir

bb- Nas

cc- Müfesser

dd- Muhkem

b- Manası kapalı olanlar:

aa- Hafî

bb- Müşkil

cc- Mücmel

dd- Müteşâbih

3- Manada kullanımı bakımından

a- Hakikat

b- Mecaz

c- Sarih

d- Kinâye

4- Kastedilen mananın anlaşılması bakımından

a- İbârenin delâleti

b- İşâretin delâleti

c- Delâletin delâleti

d- İktizânın delâleti[25]

[25] ***Fıkıh Usûlü***, s. 68.

Müellif bu şemadaki her bir madde üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmakta ve hepsini ayrı ayrı misaller vererek açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda emir, nehiy, mutlak, mukayyet, eda ve kaza, kudret, marife ve nekre kelimelerin özellikleri, açık lafızların tearuzu, talakın kinayeleri, atıf harfleri, cer harfleri, fâsit istidlâller, beyân, nesih… gibi konular üzerinde ayrıntılı denebilecek şekilde durur.[26]

Daha sonra müellif Sünnet bahsine geçerek Sünnet'in tanımını sözlük olarak; *tutulan ve alışılan yol*, şeklinde; Istılâhî olarak; *Allah Resûlü'nden söz, fiil ve takrir olarak bize nakledilen şeylerdir*, şeklinde tanımını yapar. Bu konu altında özetle; Hadis çeşitlerinden, râvî ile ilgili meselelerden ve bunların hüküm çıkarma faaliyetlerine etkilerinden bahseder.[27]

Ayrıca burada Sahâbe uygulamalarından ve bizden önceki şeriatlardan bahseder. "*Sahabe arasında yaygın olan ve onların kabul ettiği hususlarda sahabenin taklid edilmesi vaciptir. Çünkü bu icmâ' mahallindedir*"[28] der. Bizden önceki şeriatlar hakkında da "*Allah ve Resûlünün, bizim şeriatımıza ait olduğunu reddetmeden anlattığı hükümler, açıkça nesh edilmedikleri sürece bizi bağlar*" ifadesini kullanır.[29] Buna gerekçe olarak; "*sana vahyettiğimiz Kitap, öncekileri tasdik eder*"[30] sözünden sonra, "*kullarımızdan seçtiklerimizi Kitab'a vâris kıldık*"[31] ayetlerini gösterir. İmam Muhammed'in nöbet usûlü taksimin câiz oluşuna, Salih peygamberin dişi devesi hakkındaki "*belirli günlerde onun, belirli günlerde sizin içme hakkınız vardır*"[32] âyetini esas alarak delil getirmesini örnek uygulama olarak zikreder.[33]

İcmâ' konusunu zikrederken müellif, İcmâ' ve kıyasın müstakil birer delil olmayıp Kitap ve Sünnet'e mebni deliller olduğundan bahsettikten sonra İcmâ'ı sözlük olarak "*azim/kararlılık*" ve "*ittifak*"; terim olarak da "*ümmetin aynı asırda yaşayan müçtehitlerinin şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmeleridir*"[34] şeklinde tanımlar. Daha sonra bu tanım üzerinde tahlil çalışması yaparak İcmâ'ın rüknü, şartları, delil oluşu ve hükmü üzerinde durur.[35]

Müellifimiz Kıyas konusunu işlerken onu sözlük olarak "takdir, ölçü"; ıstılâhî olarak da "*zikredilen iki şeyden birinin hükmünü, illet benzerliğinden dolayı diğeri için de geçerli kılmaktır*"[36] şeklinde tanımlamasını yapar. Kıyas'ı şer'î bir delil olarak

---

[26] ***Fıkıh Usûlü***, s. 69 vd.
[27] ***Fıkıh Usûlü***, s. 241 vd.
[28] ***Fıkıh Usûlü***, s. 271.
[29] ***Fıkıh Usûlü***, s. 271.
[30] Fâtır, 35/31.
[31] Fâtır, 35/32. (Tercümede sehven Fâtır suresinin 22. ayeti olarak gösterilmiştir.)
[32] Şuarâ, 26/155.
[33] ***Fıkıh Usûlü***, s. 272.
[34] ***Fıkıh Usûlü***, s. 273.
[35] ***Fıkıh Usûlü***, s. 278–285.
[36] ***Fıkıh Usûlü***, s. 287. Şâkir el-Hanbelî Kıyas'ın başka âlimler tarafından yapılan tanımlarını da zikreder. Aynen alıntı yaparak aktarmada fayda mülâhaza ediyoruz:

Gazâlînin tanımı: Kıyas; aralarında bulunan, bir hükmün veya vasfın ispat ya da nefyini içeren ortak özellik sebebiyle, bir hükmü her ikisine de vermek ya da vermemek amacıyla, bilineni bilinene hamletmektir (Gazâlî, ***el-Mustasfâ min 'Ilmi'l-Usûl,*** Bulak, 1324, II, 228).

İbn Hâcib'in tanımı: Hükmünün illeti bakımından fer'in asla denkliğidir (İbn Hâcib, Cemalüddin Ebû Amr Osman b. Ömer b. Ebî Bekr, ***Muntehu'l-Vusûl ve'l-Emel fi Ilmeyi'l-Usûl ve'l-Cedel,*** İstanbul 1326, s. 122).

kabul etmeyenlerin[37] bu konudaki iddialarına yer verdikten sonra Kıyas taraftarlarının bunlara verdiği cevaplar üzerinde durur. [38] Ona göre Kıyas'ın karşısında olanlar, vakıalara bütün yönleriyle bakamadıkları için, mugalâtaya düşmüşlerdir.[39] Kıyas'ın hükmü, şartları ve rükünleri üzerinde durarak konuyu bitirir.

***

İkinci bölümde Şâkir el-Hanbelî, "Hükümler" konusunu işlemiştir. "*Her şer'î hüküm; bir hâkim, bir mahkûm fîh ve bir mahkûm aleyh gerektirir. Bundan da dört asıl veya dört rükün ortaya çıkar: Hüküm, hâkim, mahkûm fîh, mahkûm aleyh*" diyerek konuya giriş yapar.[40]

Usûlcülere ve fakihlere göre "*Hükm*"ün tanımını yapar. Usûlcülerin ıstılâhında şer'î hüküm; talep, tahyir veya vaz' bakımından Şâri'in mükelleflerin fillerine ilişkin hitabıdır. Fakihlerin ıstılahında ise, bu hitabın sonucu olan sıfattır, diyerek Hükmü "*Teklîfî hüküm*" ve "*Vaz'î hüküm*" olmak üzere ikiye ayırır. Teklîfî hüküm, "*mükellefin bir fiili yapmasını ya da yapmamasını istemeyi veya yapıp yapmama arasında serbest olmasını gerektiren şeydir*"[41]; Vaz'î hüküm ise "*teklîfî hükmün mahalli olan mükellefin fiilleri ile ilgili bir şeyin bağlantılarına dair hitabın sonucudur*"[42] diyerek tanım cümleleri oluşturur. "*Teklîfî hükümler*" başlığı altında Sıhhat, Fesâd, Butlân, İn'ikâd, Nefâz, Lüzûm, Azîmet, Ruhsat gibi konuları irdeler. "*Vaz'î hükümler*" başlığı altında da Rükün, İllet, Sebep, Şart, Alâmet gibi konuları işler.

"*Hâkim*" konusu üzerinde dururken, bütün müslüman âlimlerin şer'î hükümlerin kaynağı Allah olduğu konusunda görüş biriliği içinde olduklarını belirtir. "*Allah'ın mükelleflerin fiilleriyle ilgili hükümlerini, elçileri ve kitapları olmaksızın sadece*

Sadru'ş-Şeria'nın tarifi: Lügatle bilinmeyen bir illet birliğinden dolayı, hükmün asıldan fer'e geçişidir (Sardruşşerîa, Ubeydullah b. Mesud, ***et-Tavdîh fi Halli Gavâmidı't-Tenkîh,*** DEÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Demirbaş no: 14955, Varak. 121 b).

Beyzavi'nin el-Minhac'daki tanımı: Hükmü ispat eden kişiye göre hükmündeki illet hususunda ortak olmalarından dolayı, malum bir hükmün benzerinin başka bir malum şeyde ispatıdır (İbn Sübkî, ***el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc,*** Mısır 1982, III, 1).

İbn Sübkî'nin Cem'u'l-Cevâmi'deki tanımı: Hamleden kişiye göre hükmünün illetindeki eşitlikten dolayı, malum bir şeyin yine malum bir şeye hamledilmesidir (İbn Subkî, ***Hâşiyetu'l-Attâr alâ Cem'ı'l-Cevâmi',*** Beyrut ty., II, 239).

Âmidî, usûlcülerin bazı tariflerini zikrettikten sonra, "kıyasın şöyle tarif edilmesi daha uygundur: Aslın hükmünden istinbat edilen illet hususunda asıl ve ferin arasındaki eşitlikten ibarettir" demektedir (Âmidî, ***el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm,*** Bulak 1324, II, 228).

Mir'ât sahibinin tanımı: "Zikredilen iki şeyden birinin hükmünün, illet benzerliğinden dolayı diğerinde de geçerli kılınmasıdır." (Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz, ***Mir'âtu'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl,*** yy., ty, II, 70).

Üstad Abdülvehhâb Hallâf şu tanımı tercih etmiştir: Hükmü konusunda nas bulunmayan bir vâkıanın, nassın hükmünün illetinde iki olay eşit olduğundan dolayı hakkında nas bulunan vâkıaya denk kılınmasıdır (Hallâf, ***Usûlü'l-Fıkh,*** s. 57).

[37] Bunlar; Dâvud Zâhirî'nin tâbileri olan Zâhiriye mezhebi, Nazzâm ve bazı Şiî gruplardır.
[38] ***Fıkıh Usûlü***, s. 289-298.
[39] ***Fıkıh Usûlü***, s. 294.
[40] ***Fıkıh Usûlü***, s. 339.
[41] ***Fıkıh Usûlü***, s. 339.
[42] ***Fıkıh Usûlü***, s. 345.

akılla bilmek mümkün müdür?" sorusu üzerinde durur ve Mâturîdîlerin bu konudaki görüşlerini zikrederek konuyu bitirir.[43]

"*Mahkûm Bih*"i, "*Şâri'in hitâbının taalluk ettiği fiildir yani, mükellefin fiilidir*" şeklinde tanımlamasını yaparak Mahkûm Bih'i "*Hâlis Allah hakları; hâlis kul hakları; Allah hakkının galip oluğu, Allah ve kul haklarının birlikte bulunduğu haklar; kul hakkının galip olduğu, Allah ve kul haklarının birlikte bulunduğu haklar*" olarak dörde ayırır.[44]

Şâkir el-Hanbelî "*Mahkûm Aleyh*"i, "*Fiili sebebiyle Şâri'in hükmünün taalluk ettiği mükelleftir*"[45] şeklinde tanımlar. Mükellefe teklîfin sahih olması için iki şart olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi; mükellef, teklîf delilini anlamaya muktedir olmalıdır. İkincisi ise; mükellef olduğu şeye ehil olmalıdır. Yani ehliyet meleke ile kazanılan bir akla dayanmalıdır, diyerek "*Ehliyet*" konusu üzerinde durur.

***

Şâkir el-Hanbelî sonuç bölümünde "*İctihâd*" meselesi üzerinde durur. İctihâdı "*şer'i fer'i hükümle ilgili delilinden bir kanaat elde edebilmek için bütün gücü harcamaktır*"[46] şeklinde tarif ederek mutlak müctehid için gerekli şartlardan bahseder. Bu şartları:

1- Kur'anı, bütün sözlük ve şer'i anlamlarıyla birlikte bilmesi.

2- Hükümleri tanımakla ile ilgili hadis ilmini kavramış olması.

3- İcma' yapılmış konuları bilmesi.

4- Şartları, hükümleri, kısımları, kabul ve reddedilenleri ile birlikte kıyası bütün yönleriyle bilmesidir.

Şeklinde belirledikten sonra "*Bu dört şart gerçekleşmezse içtihat gerçekleşmez ve bu dört şeyin tam anlamıyla bulunmadığı kimseye de müçtehit denmez*"[47] diyerek ictihâdın gerçekleşmesi için bu şartların gerçekleşmesi gerektiğini vurgular. Ona göre bütün ictihâdlar hataya ihtimalleri olduğu için zannîdir. Bundan dolayı usûl ve fürû yönünden kesin olan konularda içtihat olmaz. İctihâdın bölünmesini kabul etmez. Yani bir kişiye müctehid denmesi için bütün meselelerde ictihâd gücüne sahip olması gerektiğini düşünür. "*Çünkü bir âlimin ibadet hükümlerinde müçtehit olması, muamelat hükümlerinde müçtehit olmaması düşünülemez*"[48] der. İctihâdın değişebileceğini ancak misliyle nakz olunamayacağını savunur. Ona göre müctehid kendi ictihâdıyla bağlıdır.

---

[43] ***Fıkıh Usûlü***, s. 356-357.
[44] ***Fıkıh Usûlü***, s. 358.
[45] ***Fıkıh Usûlü***, s. 361.
[46] ***Fıkıh Usûlü***, s. 389.
[47] ***Fıkıh Usûlü***, s. 390.
[48] ***Fıkıh Usûlü***, s. 391.

Üzerinde durduğu diğer konu da "*mevrid-i nasda ictihâda mesağ yoktur*" meselesidir. Bu konuda "*Herhangi bir konuda bir hükme delâlet eden bir nass bulunduğu zaman müctehidin bu konuda ictihâd yapması câiz değildir… Nassın delâleti kat'î olduğu sürece hüküm elde etmek için araştırma ve çaba harcama konusu olması câiz değildir. Tevil ihtimali olmayan her nassın vârid olduğu gibi uygulanması gerekir ve o konuda ictihâda yer yoktur*"[49] der. Bu esasın beşerî kanunlarda da geçerli olduğunu belirtir. "*Kânun açık ve kesin olduğu zaman, adalet ruhuna aykırı olsa bile, o konuda ictihâd câiz değildir*"[50] der.

NETİCE

Son dönem Osmanlı aydınlarından Şâkir el-Hanbelî'nin, bir başka söyleyişle Hanbelîzâde Muhammed Şâkir'in kaleme aldığı "*Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî*" adlı eserini burada tanıtmaya çalıştık. Şâkir el-Hanbelî eserinde içerik olarak genelde klasik Hanefî usûl kitaplarının metotlarını takip etmiştir. Yer yer diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Muamelât, ibadetler, açıklanması gerektiren terimler ve kelâmî görüşlerin izâhı hususunda delil ve örnekleri bolca zikretmiştir. Atıfların önemli bir kısmını "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye"ye yapmıştır. Ayrıca Medenî Kanunlar gibi, konuyu destekleyen kaynakları da dipnotlarda göstermeye çalışmıştır. Bazı konularda, imamların ihtilâf ve ittifak noktalarını belirterek, Hanefî âlimlerin görüşlerini ve onların kitaplarını esas almıştır. Hanefî görüşüne muhalif olan diğer ekollerin görüşlerini açıklamayı da ihmal etmemiştir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki kitabın Arapça asıl nüshası konu başlıkları ve atıflar yönünden bilimsel sistematiğe göre düzenlenmemiştir. Bu eksiklik tercümede mümkün mertebe giderilmeye çalışılmıştır. Ayetlerin sure ve ayet numaraları belirtilmiş, hadislerin kaynakları verilmiş ve yer yer başka kaynaklara yapılan atıfların asıl kaynaklardaki yerleri gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bir eseri kullanışlı yapan en önemli özelliği bir bibliyografyaya ve indekse sahip olmasıdır. Arapça aslında da olmayan bu özellik Türkçe tercümesinde de yoktur. En azından, tercümesinin daha sonraki baskılarında, bu eksiklik giderilirse eser daha kullanışlı hale gelecektir.

[49] ***Fıkıh Usûlü***, s. 391-392.
[50] ***Fıkıh Usûlü***, s. 392.